

- ČERVENKA, Miroslav
1992 *Významová výstavba literárního díla* (Praha: Karolinum)
- DOLEŽEL, Lubomír
2000 *Kapitoly z dějin strukturální poetiky* (Brno: Host)
- GREENBLATT, Stephen
2000 *Was ist Literaturgeschichte?* (Frankfurt a/M: Suhrkamp)
- GRYGAR, Mojmir
2006 *Trvání a proměny* (Torst: Praha)
- MUKAŘOVSKÝ, Jan
2000 *Studie* (Brno: Host)
- PALMER, Alan
2003 „The Mind Beyond the Skin“; in David Herman (ed.): *Narrative Theory and the Cognitive Sciences* (Stanford: CSLI), s. 322–348
- PATOČKA, Jan
2002 „Mají dějiny smysl?“; in idem: *Péče o duši III.* (Praha: Oikoymenh), s. 61–83
- TURNER, Mark
1996 *The Literary Mind: The Origins of Thought and Language* (New York – Oxford: Oxford UP)
2001 *Cognitive Dimension of Social Science* (Oxford: Oxford University Press)
- VODIČKA, Felix
1948 *Počátky krásné prózy novočeské* (Praha: Melantrich)

Bohumil Fořt | Estetická funkce, norma, hodnota jako spletné fakty

Pojem estetické funkce je základní kategorií Mukařovského systému a obecně bývá považován za klíčovou kategorii celé Pražské školy a jejího vývoje. Svědčí o tom mimo jiné pozornost, jakou vyvolával nejen u samotných strukturalistických teoretiků, ale i u četných zahraničních badatelů. Patrně nejsoustavnější reakce na dílo teoretiků Pražské školy lze sledovat v německém literárněvědném prostředí a ve Spojených státech; avšak postupně, tak jak byla stěžejní díla českého strukturalismu postupně překládána do dalších jazyků, byl Mukařovského estetický systém reflektován i v dalších teoretických kontextech.

Mým cílem není předložit detailní kritickou analýzu či komparaci Mukařovského pojmů estetické funkce, normy a hodnoty – s tímto úkolem se již vyrovnávali například F. W. GALÁN (1985), Herta Schmidová (SCHMID 1976) či Lubomír DOLEŽEL (2000) – ani nebudu sledovat proměny Mukařovského konceptu estetických funkcí, norem a hodnot, tak jak je možné je nahlédnout na základě autorových spisů (tento vývoj mapuje zásadní práce Jurije STRIEDTERA 2001). V tomto příspěvku soustředím pozornost k jediné Mukařovského studii, která má však pro tyto definice citovaných pojmů klíčový význam – „Estetická funkce, norma, hodnota jako sociální fakty“ (MUKAŘOVSKÝ 1936).

F. W. Galán ve své knize *Historic Structures* o Mukařovského zkoumání estetických funkcí, norem a hodnot říká: „Mukařovského teorie pojímá umění jako proces souvislých posunů funkcí, norem a hodnot. Bylo by ale chybou se domnívat, že je tato teorie tak relativistická, že ji není možné posuzovat a verifikovat. Právě naopak“ (GALÁN 1985: 35). Vskutku, díla výše zmiňovaných teoretiků ukazují, že je docela dobře možné nahlédnout Mukařovského systémová řešení estetických aspektů umění, případně tato řešení systematizovat. Ovšem je třeba zdůraznit, že někteří z nich zároveň upozorňují

na problémy, které mohou při analýze Mukařovského koncepce nastat: například J. Striedter poukazuje na „zkušmé zavádění“ některých Mukařovského termínů (STRIEDTER 2001: 192–194), L. Doležel pak k vývoji autorova učení přímo říká: „Zároveň v jeho spisech pozorujeme posun od analytického metajazyku ke květnatým, ale vágním básnickým metaforám“ (DOLEŽEL 2000: 172).

V tomto smyslu se zdá, že i „Estetická funkce, norma, hodnota jako sociální fakty“ vykazuje oba zmiňované problematické rysy, které můžeme označit jako kombinaci určitého provizorního zavádění pojmu a vágního způsobu jejich zavedení. Ve své práci nejprve zopakují základní systémové charakteristiky Mukařovského koncepce, jak je předložena ve zkoumané studii, a poté se zaměřím na kritický rozbor některých aspektů její výstavby.

Jan Mukařovský předně zavádí tři různé entity, založené zčásti antropomorfsky a zčásti konvencí, které mu umožňují popsat způsob, jakým probíhá neustálá interakce mezi vývojem umění a pragmatikou umění v určité (a jakékoli zároveň) společnosti. Estetická funkce, založená ve vědomí kolektiva, umožňuje vnímajícímu subjektu na základě jistých vlastností díla zaujmout specifický estetický postoj, na jehož základě dílo působí jakožto estetický znak, jehož cílem je ovlivnění vnímatelova postoje ke skutečnosti; nejzákladnější úkol umění je „řídít a obnovovat vztah mezi člověkem a skutečností jakožto předmětem lidského jednání“ (MUKAŘOVSKÝ 2001: 147). V této fázi autorových úvah se stále pohybujeme jak na rovině umění, tak i na rovině mimoumělecké skutečnosti – estetická funkce z podstaty svého zavedení má platnost i v oblasti mimoumělecké a tyto dvě oblasti se vzájemně ovlivňují. Pojem estetické funkce pak zřetelně operuje na rovině subjekt-objekt a svět; s imanentním vývojem literatury souvisí jenom sekundárně.

Naproti tomu zavedená estetická norma funguje jako spona mezi imanentní vývojovou strukturou literární a jejím ztělesněním v konkrétních literárních epochách a dílech. Zůstává tak pouze na úrovni umění, vývoje umění a tvorby a recepce umění. Každé umělecké dílo je podle Jana Mukařovského dialektickým spojením následování a současného porušování určité estetické normy. Estetická norma funguje jako regulativ, jehož základním rysem jsou energetičnost a dynamičnost: „Estetická norma, regulativ estetické funkce, není neproměnné pravidlo, ale složitý, stále se obnovující proces“ (IBID.: 148). Jako taková podléhá jenom imanentním vývojovým pravidlům umění a schopnosti přinášet a zachycovat estetickou hodno-

tu, která „vchází v úzký styk s hodnotami mimoestetickými, jež dílo obsahuje, a jejich prostřednictvím pak i se systémem hodnot určujících životní praxi kolektiva, kterým je dílo přijímáno“ (IBID.). Pojem estetické normy tak zřetelně souvisí s rovinami subjekt-objektové a imanentně vývojové. Aby se Mukařovský mohl vrátit k pojmu subjektu a jeho vztahu ke světu a přitom si při tomto činění podržel i rovinu imanentně vývojovou, zavádí klíčový pojem, který tyto tři roviny propojuje.

Tím se dostává k pojmu estetické hodnoty: „Estetická hodnota se tedy ukázala procesem, jehož pohyb je z jedné strany určován imanentním vývojem samé umělecké struktury (srov. aktuální tradici, na jejímž pozadí je každé dílo hodnoceno), z druhé strany pohybem a přesuny struktury společenského soužití“ (IBID.: 128). V této fázi je však zřejmé, že Mukařovský musí do svého systému přibrat teleologicky vynucenou entitu, která mu umožní povýšit relativní estetickou hodnotu na hodnotu obecnou, absolutní. Proto spojuje pojem estetické hodnoty s pojmem hodnot mimoestetických, jejichž svazek zaručuje její kýženou objektivní platnost: „Poměr hodnoty estetické k mimoestetickým je takový, že estetická hodnota nad mimoestetickými převládá, avšak neruší jich, nýbrž toliko je spíná v celek, vytrhující sice každou jednotlivou z přímého vztahu k obdobné hodnotě prakticky platné, ale umožňující zato aktivní vztah celkového souboru mimoestetických hodnot díla k celkovému postoji, který jednotlivci jakožto členové kolektiva zaujímají ke skutečnosti za účelem jednání“ (IBID.: 148; zdůraznil BF). Mukařovský takto nejenom pevně zavádí estetickou hodnotu paralelně k zavedení estetické funkce do hodnotového systému člověka a kolektiva, ale zároveň elegantně řeší problém polysémantičnosti uměleckých (literárních) děl (aby mu nemohlo být vytýkáno, že v jeho pojetí literární dílo funguje jako statický regulativ lidského zaujímání postoje ke skutečnosti k jednání):¹ „Teprve napětí mezi mimoestetickými hodnotami díla a životními hodnotami kolektiva dodává dílu možnost působit na poměr mezi člověkem a skutečností, působení, které je nejvlastnějším úkolem umění. Proto lze říci, že nezávislá

¹ Zde můžeme zřetelně vidět míru, do níž se nechal Mukařovský inspirovat fenomenologicky orientovanými pozicemi a jejich konceptem *Lebensweltu*. Na tomto místě autorových úvah se poji tradice českého estetického myšlení s nastupující fenomenologií – podrobněji se k tomuto faktu vyslovuje například STEINER 1984: 30–31.

umělecká hodnota uměleckého artefaktu je tím vyšší a trvalejší, čím méně snadno se dílo poddává doslovné interpretaci ze stanoviska obecně přijatého systému hodnot té které doby a toho kterého prostředí“ (IBID.: 146).² Jsa úzce spojena s estetickou normou a funkcí, nese estetická hodnota tytéž dynamické příznaky jako obě předešlé: estetická hodnota „je procesem, nikoli stavem, energiea, nikoli ergon“ (IBID.: 122).

Moje první kritická poznámka k Mukařovského studii směřuje ke způsobu, kterým je vývoj autorových idejí čtenáři předkládán. Do jisté míry je možné tento způsob systémové výstavby považovat za velice povolné prověřování hypotéz, které mohou v počátku textu vést čtenáře k závěrům, které ne zcela korespondují se závěry, ke kterým je čtenář veden v závěru celého textu. Jan Mukařovský v úvodu studie explicitně spojuje estetickou funkci (normu a hodnotu) s kolektivem a jeho vědomím – tím způsobem dostatečně zajišťuje jejich souvislost se subjekty estetické komunikace a jejich postoji, a tedy i jejich potenciálně dynamický charakter. Když v samém počátku svých úvah mluví o estetické funkci, striktně stanovuje, že estetická funkce není žádnou „reální vlastností“ uměleckého artefaktu, nýbrž je mu přisuzována právě subjektem: „Avšak aktivní způsobilost k estetické funkci není reální vlastností předmětu, byť záměrně vzhledem k ní stavěného, nýbrž projevuje se jen za jistých okolností, totiž v jistém kontextu společenském: týž jev, který byl privilegovaným nositelem estetické funkce v jisté době, zemi atp., může být této funkce neschopným v jiné době, zemi atd.“ (IBID.: 85). Tento Mukařovského pokus o vyhnutí se mimetismu – především když dále mluví o tom, že takovým zavedením estetické funkce nejsou hranice estetické oblasti „dány realitou samou“ (IBID.) – však může být současně považován za kontroverzní. Autor totiž stejným dechem nezdůrazňuje, že společenský kontext a estetický postoj musí korespondovat s určitými konkrétními vlastnostmi uměleckého artefaktu, aby estetická funkce vůbec mohla fungovat. S prvním krokem posunu od subjektu k objektu se setkáváme až o deset stran později: „Stabilizace estetické funkce je záležitost kolektiva a estetická funkce je složkou vztahu mezi lidským kolektivem a svě-

tem“ (IBID.: 95).³ Vidíme, že tento popis je zajímavě dvojsmyslný: jedná se o vztah uměleckého artefaktu a lidského kolektiva, nebo o to, že skrze umělecký artefakt se upravuje vztah lidského kolektiva ke světu? Tato dichotomie spolupůsobí důležité dialektické napětí, které je leitmotivem celého Mukařovského systémového přístupu. Nakonec, ještě o několik stran dále, se zdá příklon k objektu dokonán; totiž tehdy, když navrhuje nahlížet vztahy mezi artefakty na jedné straně a funkcemi, normami a hodnotami na straně druhé antropomorfně – v ustrojení estetických artefaktů je už vždy něco, co nám umožňuje estetický postoj k nim zaujmout: „Cílem estetické funkce je navození estetické libosti. Bylo řečeno již v první kapitole, že je možné, aby kterákoli věc nebo děj, bez ohledu na své ustrojení, se staly nositeli estetické funkce, a tudíž předměty estetické libosti. Jsou však jisté předpoklady v objektivním ustrojení věci (nositele estetické funkce), které vznik estetické libosti usnadňují“ (IBID.: 102). Dá se říci, že až od tohoto místa můžeme začít úspěšně rekonstruovat Mukařovského pojem estetické hodnoty a její systémové charakteristiky.

Dostáváme se k tomu, co můžeme pracovní nazvat dvoudomým (subjekt-objektovým) založením estetické funkce – tak je také ostatně nejčastěji estetická funkce pojímána (viz např. GALÁN 1985: 69). Je-li estetická funkce založena dvoudomě, je třeba zdůraznit i dvoudomé založení estetické normy a estetické hodnoty. V případě estetické normy taktéž nejprve uvádí, že „proměnlivost normy a její závaznost nemohou být obě zároveň pochopeny a ospravedlněny ani ze stanoviska člověka jako druhu, ani ze stanoviska člověka jako individua, nýbrž toliko z hlediska člověka jako tvora společenského“ (MUKAŘOVSKÝ 2001: 99), aby v zápětí stanovil: „Musíme si proto položit otázku, zda skutečně existují nějaké estetické principy, vyplývající ze samého ustrojení člověka, tedy principy pro člověka konstitutivní, které by ospravedlňovaly směřování estetické normy k platnosti zákonné“ (IBID.: 102). Jenom pro forma dodejme, že paralelně autor zavádí pojem estetické hodnoty: „O skutečné normě lze mluvit teprve tenkrát, jde-li o cíle obecně uznávané, vzhledem

³ V této souvislosti Galán mluví o tom, že problémy s estetickým objektem a jeho umístěním do povědomí kolektiva spočívají v tom, že Jan Mukařovský při nahlížení tohoto objektu míchá hledisko empirické s fenomenologickým (GALÁN 1985: 69). Samotný pojem kolektivního vědomí pak pro jeho vágnost kritizuje STRIEDTER (2001: 110–111).

² Nebo jinak: „I zde se tedy ukazuje mnohotvárnost, rozrůzněnost a mnohoznačnost materiálního artefaktu jako potenciální estetický klad. Nezávislá estetická hodnota uměleckého artefaktu záleží tedy po všech stránkách v napětí, jehož překonání je úkolem vnímatelovým“ (IBID.: 146).

ke kterým se hodnota pocituje jako existující nezávisle na vůli individua a na jeho subjektivním rozhodování, jinými slovy, jako fakt tzv. kolektivního vědomí“ (IBID.: 100); a ukazuje zároveň způsob, jakým estetická hodnota souvisí se vztahem člověka a objektu: „antropologické ustrojení člověka, společné lidem všem a uplatňující se jako základna neproměnného poměru mezi člověkem a dílem, poměru, který, promítnut do hmotného jevu, jevil by se jako objektivní estetická hodnota“ (IBID.: 130).⁴

Zdá se však, že kromě příliš povlovného zavádění klíčových entit lze v Mukařovského studii poukázat na několik dalších, tentokrát systémových problematických rysů, zčásti plynoucích z toho, co L. Doležel nazval vágními metaforickými návrhy. Ten první se týká samotného konceptu estetické normy ve vztahu ke konkrétním literárním dílům. Problémy nastávají, když autor přechází z roviny čistě abstraktní, na níž tvrdí, že v podstatě každé umělecké dílo je jednak naplňováním nějaké normy a jednak jejím porušováním (z čehož plyne její energetický charakter), do roviny konkrétních literárních epoch a děl, kde tvrdí, že „v umění je norma často porušena, jen někdy splněna“ (IBID.: 123).⁵ Pokouší-li se popsat jisté aspekty literatury a jejího vývoje pomocí estetické normy, přechází do roviny dějin a stratifikace literatury – spojuje tak estetickou normu, jakožto systém spekulativní estetiky, s pojmy, jako jsou literární epocha, vysoké a nízké umění, folklor, lidové umění, romantismus apod. Na této rovině pak porušováním estetické normy, které předtím apriori spojuje s jakýmkoli uměleckým tvořením, rozumí záměrnou inovací, vymezení se vůči stávajícím normám či ovlivňování a porušování literárního kánonu. Zdá se, že potřeba teoretického zavedení estetické normy pro účely vytvoření uceleného systému spekulativní estetiky, nemá v rovině konkrétních vývojových stadií literatury vhodný protějšek. Podobným komplikacím ovšem také čelíme, když autor spojuje následování či porušování normy s autorskou intencí (IBID.: 116–117) –

⁴ Dvoudomé založení estetické hodnoty a hodnocení velmi přehledně shrnuje například STRIEDTER (2001: 128–130, 187–189); zároveň však kritizuje Mukařovského nekonzistentnost při jejím zavádění (IBID.: 192).

⁵ Obecně se dá říci, že Mukařovského uvažování související s vývojovými aspekty literatury, především pak s jejím imanentním vývojem, je poněkud příliš zatíženo Hegelovou ideou samopohybu (viz například GALÁN 1985: 53); problémy, jak uvidíme, plynou především z teoretického řešení vztahu estetické normy a hodnoty a literárního vývoje.

i v tomto případě se zdá, že jsou směřovány dvě roviny: dynamický tok energie, tedy systémové pojetí estetické normy, s nutně diskrétním a deskriptivistickým pojetím normy, která je uvědomovaným regulativem každodenního literárního života.⁶

Druhým poněkud komplikovaným faktem se jeví Mukařovského řešení vztahu subjektu, světa a estetické hodnoty, když zavádí pojem tzv. objektivní estetické hodnoty a nabízí jeho antropomorfizující osvětlení. V případě objektivní estetické hodnoty jde o „jistou obecnou zákonitost, charakterizující vztah mezi uměleckým dílem jakožto estetickou hodnotou vůbec a kterýmkoli kolektivem a kterýmkoli členem jakéhokoliv kolektiva“ (IBID.: 130). Zdá se, že autorův radikální odklon od skutečnosti, který je tak markantní v první fázi studie, se v jejím průběhu stává teoreticky neúnosným, a to ve chvíli, kdy autor nutně musí zakotvit pojem estetické hodnoty ve světě, v němž se subjekt pohybuje, aby jej bylo možné vůbec kde zakotvit. Podle uvedené citace se zdá, že objektivní hodnota není ničím jiným, než možnou obecnou deskripční funkcí estetické funkce.

Nakonec si připomeňme souvislost mezi (estetickou) normou a hodnotou: „hodnota [je] stabilizována normou, obecným to pravidlem, jež má být aplikováno na každý konkrétní případ, který mu podléhá“ (IBID.: 100). Zdá se tedy, že ona kolektivní norma je de facto jakési objektivní pravidlo, které vzniká na základě individuálních a subjektivních hodnot konkrétních entit. Jinými slovy, já jakožto jedinec přisuzuji nějakým konkrétním entitám hodnotu podle toho, jak mnoho či málo slouží k dosažení určitého cíle. O normě můžeme však mluvit, jde-li tyto cíle obecně uznávané (viz citace ze s. 100) – je tedy ztělesněním objektivní hodnoty nějaké entity pro kolektiv. Avšak mluvit o obecných cílech, tedy o cílech kolektivních, bez toho, aniž je stanoven vztah mezi cíli subjektivními a objektivními a mezi subjektivní a objektivní normou, znamená nepřekročit mezeru mezi teleologickou definicí hodnoty a poskytnutou definicí normy, tedy vztah mezi hodnotou, jakožto možnou vlastností věci, a normou, která je vyjádřením této vlastnosti. Nacházíme se zde na dvou různých úrovních: norma totiž nemůže být popisem hodnoty ve smyslu deskriptivistickém, protože nejenom popis všech vlast-

⁶ O dynamicko-statickém charakteru estetické normy viz GALÁN 1985: 165.

Striedter v této souvislosti mluví o tom, že vztah autora a estetické hodnoty zůstal v českém strukturalismu teoreticky nedořešen (STRIEDTER 2001: 136).

ností věci, které k dosažení takového cíle vedou, není možný, nýbrž tyto vlastnosti nemusí zdaleka být všechny uvědomělé. Navíc, z teleologického hlediska je důležité dosažení cíle, nikoli však popis jeho dosažení. Je-li tedy norma něčím jiným než popisem procesu toho, čemu říkáme hodnocení věci, pak je tedy nutně jakýmsi abstraktním pravidlem, jehož následováním by mělo být dosaženo cílů, které žádáme; i toto pravidlo se zdá natolik spojené s naším hodnocením věci, že se nabízí otázka, zda je možné tyto dvě entity od sebe vůbec oddělovat.

Tento pokus o problematizaci několika aspektů Mukařovského studie nás nakonec přivádí k důležité otázce: Nejsou pojmy estetické funkce, normy a hodnoty provázané příliš, a to do té míry, že vzdorují podrobnějšímu analytickému uchopení a kritické komparaci? Na jedné straně se nám dostává do ruky návrh, který má ambice zastřešit obecné literárněteoretické a estetické zkoumání systémovým rámcem, který sotva má, alespoň v české literární vědě, obdoby. Na straně druhé je tento systém postaven na terminologické bázi, která, zdá se, vykazuje dílčí „místa nedourčenosti“, respektive neproказuje se natolik obecná, aby unesla zatížení napříč několika úrovněmi kontextů, v nichž je používána.

ÚČL AV ČR, Brno

■ LITERATURA

DOLEŽEL, Lubomír

2000 *Kapitoly z dějin strukturální poetiky. Od Aristotela k Pražské škole*; přel. Bohumil Fořt (Brno: Host)

GALÁN, František William

1985 *Historic Structures: The Prague School Project 1928-1946* (Austin: University of Texas Press)

MUKAŘOVSKÝ, Jan

2001 [1936] „Estetická funkce, norma, hodnota jako sociální fakty“; in *Studie I.*, edd. Miroslav Červenka, Milan Jankovič (Brno: Host)

STEINER, Peter

1984 *Russian Formalism: A Metapoetics* (Ithaca – London: Cornell University Press)

SCHMID, Herta

1976 „Antropologische Konstanten und literarische Struktur“; in Walter Sprondel (ed.): *Maurice Merleau-Ponty und das Problem der Struktur in den Sozialwissenschaften* (Stuttgart: Enke)

STRIEDTER, Jurij

2001 [1989] *Literary Structure, Evolution, and Value* (Cambridge – London: Harvard University Press) [v práci cituji dle překladu kapitoly „Czech structuralism and the Present Debate about Aesthetic Value“; in idem: *Čtenář jako výzva*; přel. Miroslav Červenka (Brno: Host)]